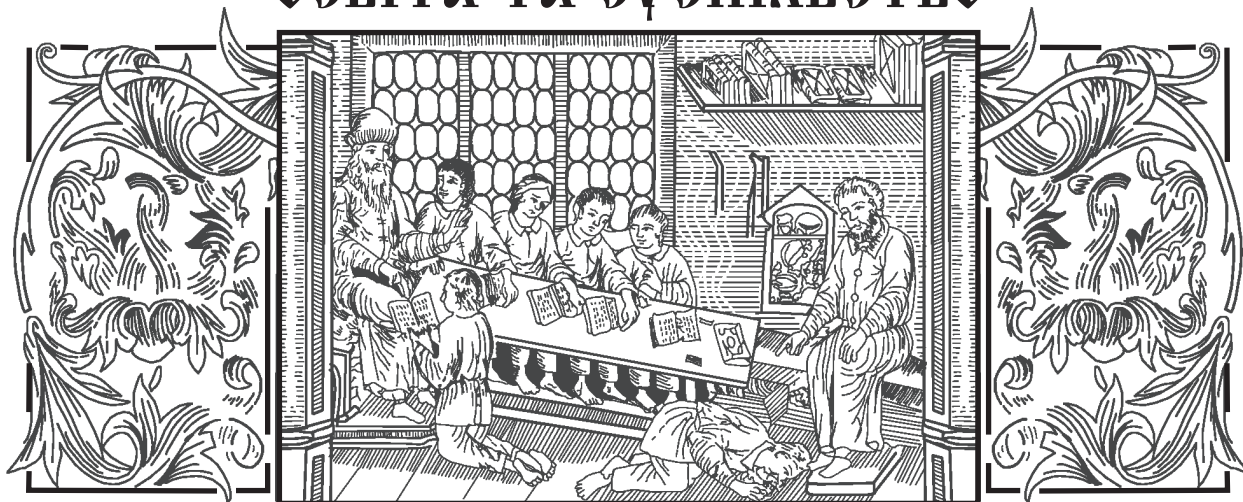

ОСВІТА ТА СУСПІЛЬСТВО

УДК 37(092)(477.54)

Професор Валентин Отамановський: герой Української революції та харківський освітянин

Володимир Лісовий,
доктор медичних наук, професор, ректор,

Ігор Робак,
доктор історичних наук, професор,

Ганна Демочко,
кандидат історичних наук, доцент,
Харківський національний медичний університет

Наразі вітчизняна і світова громадськість відзначає 100-річчя вікопомних подій, пов'язаних з Українською революцією 1917 – 1921 років. Указ Президента України від 22.01.2016 № 17 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років» і відповідний план заходів, затверджений Кабінетом Міністрів на виконання цього Указу, передбачають меморіалізацію видатних революціонерів [1, 2]. До їх славетної когорти, безумовно, належить Валентин Дмитрович Отамановський (1893 – 1964) – один із фундаторів Української Центральної Ради

та її збройних сил, герой Крут, відомий громадсько-політичний діяч, жертва сталінського режиму, а ще видатний учений, пошукач широкого гуманітарного, практично енциклопедичного спектра – краєзнавець і пам'яткознавець, фахівець з історії та юриспруденції вітчизняних міст середньовіччя, історії медицини й аптечної справи, бібліограф, друкар, поліглот і перекладач, літератор, організатор науки, педагог-новатор, доктор історичних наук, професор, якому наступного року виповнюється 125 років. Завершальним полем його діяльності був Харківський медичний інститут. Ва-

лентин Дмитрович помер і похований в Харкові. Проте харків'яни мало обізнані з цією видатною особистістю. Для нього не знайшлося місця навіть у новій декомунізованій топоніміці міста. Хоча постать такого масштабу, безперечно, заслуговує на пам'ять наших земляків.

А втім, за останні роки вітчизняні історики майже повністю відтворили біографію Валентина Дмитровича, дали оцінку його громадсько-політичній діяльності та науково-педагогічній спадщині. До того ім'я В.Д. Отамановського в Україні перебувало під «печаткою мовчання». Хоча воно й увійшло до всіх українських енциклопедій минулого сторіччя, за винятком радянських [3 – 5].

Біографія і творчість Валентина Отамановського знайшли висвітлення у роботах В. Верстюка і Т. Осташко, Л. Кароєвої, С. Кота, З. Савчук, Ф. Турченка, Л. Філонова, Л. Шпильової та деяких інших [6 – 12], а також у наших попередніх студіях [13 – 18]. Проте недостатньо вивчені останні роки життя та діяльності вченого у Харкові. Ці факти біографії мають бути відтворені та оприлюднені саме харківськими істориками для тих, хто цікавиться розвитком освіти й науки на Слобожанщині.

Метою даної статті є привернення уваги педагогічної громадськості вищої школи Харківського регіону до героїчної і трагічної постаті професора В. Д. Отамановського через відтворення його участі в українських визвольних подіях і популяризацію досягнень його наукової (зокрема педагогічної) думки.

З нагоди 100-річчя Української революції 1917 – 1921 років слушно реконструювати участь Валентина Отамановського у революційних подіях 1917 – 1920 років, щоб зрозуміти масштабність його постаті.

Українськими істориками доведено, що саме Валентин Отамановський був натхненником «Братства самостійників», з якого й постала Українська Центральна Рада. Не можна применшувати й участь революціонера у створенні українських

збройних сил, підпорядкованих УЦР. Частіше за все в історії спливають імена С. Петлюри та М. Міхновського, проте в один ряд з ними треба ставити й В. Отамановського, за ініціативи якого вже 2(15) березня 1917 року було сформовано перший загін міліції та першу кінну сотню. Це була визначна подія, адже створено українські воєнізовані загоны, які були конче потрібні в буремні революційні роки, й Отамановський розумів це краще за усіх. Трохи згодом В. Отамановський долучився разом із М. Міхновським до роботи зі створення «Українського військового клубу ім. гетьмана П. Полуботка». Також заснував Валентин Дмитрович і військовий клуб «Батьківщина» [6, 13, 15 – 22].

За рішенням Українського національного конгресу В. Отамановського включено до складу Української Центральної Ради, де він виступив з промовою «Боротьба наших предків за самостійність України». На жаль, сміливі та радикальні ідеї «самостійника» В. Отамановського були сприйняті вороже «автономістською» гілкою УЦР, що є маркером загального настрою цієї організації, неготовності та незрілості до рішучих кроків із здобуття незалежності від імперського сусіда. На той час УЦР політично не визріла до вирішення питання української державності [23].

Отамановський запально вітав проголошення Української Народної Республіки, проте був зневірився відсутністю її суверенності. Тому в грудні 1917 р. на Всеукраїнському з'їзді самостійницьких кіл і течій разом з «братчиками» подався до лав Української партії соціалістів-самостійників (УПСС). УПСС виступала за незалежність України. Її програма, затверджена зборами, мала дві головні вимоги: проголошення незалежної Української Народної Республіки, очолюваної президентом, а також вирішення аграрного питання через націоналізацію всієї землі та безкоштовної передачі її селянам. До оприлюднення IV Універсалу УПСС перебувала в опозиції до УЦР, а з критикою її земельної політики виступала й пізніше [там само].

16 (29) січня 1918 року В. Отамановський у складі студентського куреня брав участь у горезвісному бою з більшовицькими загонами під Крутами. За згадками командира українських збройних сил під Крутами сотника Аверкія Гончаренка, Отамановський був його зв'язковим. «Атамановський був дуже відважний, — згадував А. Гончаренко, — і що було в нім найбільш цінне, — це завжди прекрасний гумор. І в цю вирішальну хвилину він почав порівнювати наш бій з боями під Полтавою шведів і наших з москалями... Та не було часу... Атамановського відрядив я ще завидна до Студентської сотні з наказом про відступ на вказане їм місце». Наказ було виконано бездоганно, і студентська сотня перша вийшла із бою. А вини Отамановського в тому, що під час відступу одна чота напоролася на більшовиків і була жорстоко знищена, немає. Він лише вчасно передав наказ командира [24, 25].

Після взяття Києва більшовиками Валентин Отамановський відходив із Центральною Радою на Волинь і повертався разом з нею до Києва, де працював у видавництві «Вернигора» з видання української літератури та шкільних підручників.

Гетьманський переворот Валентин Отамановський не підтримав. За його спогадами, прикро йому було спостерігати рецидиви царату, офіцерів у погонах, пронімецький курс гетьманського уряду, з одного боку, та постійні залицяння його до сконцентрованих на Дону білогвардійців, з іншого [26, 27].

За тих умов В. Отамановський активізував діяльність військового клубу старшин «Батьківщина» і «Союзу української державності». 7 липня 1918 р. російські чорносотенці влаштували імперський шабаш у Києві при повному потуранні гетьманської влади та за участі митрополита, урядовців П. Скоропадського і російських офіцерів. На знак протесту 10 липня, в роковини Полтавської битви 1709 р., «братчики» разом зі старшинами «Батьківщини» зібрали на Софійському майдані близько 10 тисяч патріотів і організу-

вали панахиду по гетьманові Мазепі. По панахиді В. Отамановський саме там очолив народне віче. Він звернувся до людей з палкою промовою, в якій запропонував перенести до св. Софії останки гетьманів: Петра Дорошенка, Івана Мазепи та Пилипа Орлика. Віче одностайно підтримало пропозицію трибуна. Ба, більше. Старшини виступили з вимогою прибрати з пам'ятника Богданові Хмельницькому слова: «Волим под царя восточного, православного...». Під схвальні вигуки кількатисячного натовпу Отамановський дістався до тих слів і понищив їх принесеним задалегідь геологічним молотком. Закінчити мітинг зашкодили німецькі військові та гетьманська Державна варта, які розігнали маніфестацію [19].

Щя подія допомогла Валентині позбутися рештків надії щодо національних прагнень гетьманського уряду Павла Скоропадського. Через брак паперу друк книжок «Вернигорою» переносився за кордон. Валентин Отамановський поїхав у цій справі до Відня. Тим більше, що в Києві розпочалося цькування членів Центральної Ради та прихильників УНР [25 – 27].

У Відні 1919 р. Валентин Отамановський під літературним псевдонімом Вал. Злотополець видав друком з накладом 5000 примірників власну книгу «Син України» — «історичну повість з часів українського лицарства». Цей романтичний твір, написаний для українського юнацтва — своєрідний римейк «Життя і дивовижних пригод Робінзона Крузо...» Д. Дефо, свого часу перекладеного Валентином Отамановським українською для «Вернигори». Він закликає українську молодь любити Батьківщину, боротися і віддавати за неї життя [28].

З кінця 1919 р. під впливом ідей Володимира Винниченка про можливу співпрацю з більшовиками Отамановський вирішує повернутися до України. Такому рішенню сприяє важка хвороба батька, який залишився в Києві. У червні 1920 р. Валентин Дмитрович повертається до Києва [6, 26, 27].

Розпочинається його багаторічна плідна наукова діяльність. Місцем роботи стає Вінниця, метою — всебічне вивчення Поділля. В.Д. Отамановським вперше в Україні створено краєзнавчу установу — Вінницьку філію Всенародної бібліотеки України ВУАН [27]. Завдяки його енергії та винятковому ентузіазму Вінницька філія бібліотеки ВУАН заявила про себе як про дійову наукову та культурно-освітню установу республіки. З ініціативи В. Д. Отамановського у квітні 1924 р. при філії відкрито перший в Україні краєзнавчий науково-методичний центр — «Кабінет виучування Поділля» [29]. Фактично саме його відкриття започаткувало систематичне і комплексне дослідження краю та поширення знань з історії, культури, природи, народного господарства Поділля [30].

Від 1925 року й аж до свого арешту в 1929 році В.Д. Отамановський очолював науково-координаційну діяльність Кабінету. Як напрям діяльності виокремилася медичне краєзнавство. Працюючи упродовж 1924 — 1928 років в архівосховищах у пошуках матеріалів про Вінниччину, В.Д. Отамановський вперше наштотхнувся на джерела з історії медицини та аптечної справи. Вони зацікавили дослідника. Відтоді історія медицини увійшла до кола його наукових інтересів. І першою студією вченого-краєзнавця у цій площині стала праця «До історії медицини та аптечної справи у Вінниці й Вінницькому повіті другої половини XVIII ст.», написана наприкінці 20-х років, а надрукована в 1930 р. [31]. Переглянувши сотні актових книг з багатьма тисячами фактів, у цій роботі вчений намалював картину розвитку медицини та аптечної справи на Вінниччині. Він тримав у руках рідкісні документи з історії медицини Вінниці та Вінницького повіту, які, на жаль, були втрачені назавжди під час Другої світової війни. Таким чином, ми маємо всі підстави стверджувати, що праця В.Д. Отамановського «До історії медицини та аптечної справи у Вінниці й Вінницькому повіті другої

половини XVIII ст.» — це унікальне дослідження з медичного краєзнавства, а її автор є фундатором цієї галузі сучасного національного краєзнавства України.

Віда прийшла до В. Отамановського серпневим днем 1929 року. Його заарештували разом із братом Михайлом у Вінниці [18]. При обшуку були вилучені журнали та особисте листування Валентина Дмитровича, які й стали головними доказами контрреволюційної діяльності вченого. Такі дії радянської спецслужби були спланованим актом залячення Валентина Отамановського до справи «Спілки визволення України». Звинувачення про участь у СВУ Отамановському пред'явили трохи пізніше, а згодом у Харкові відбулася горезвісна розправа над українськими патріотично налаштованими представниками. Суть звинувачення полягала в тому, що він: а) був членом «СВУ»; б) за дорученням керівного центру «СВУ» організував і керував Вінницькою філією цієї організації [32].

Почалися виснажливі допити. Спочатку В.Д. Отамановський, як і переважна більшість обвинувачених, категорично заперечував свою причетність до будь-якої контрреволюційної діяльності, зокрема й до організації «СВУ», доводив своє лояльне ставлення до радянської влади. Протизаконні методи попереднього слідства таки змусили обвинувачених, зокрема й В.Д. Отамановського, визнати свою вину. Як відомо, показовий процес над сорока п'ятьма керівниками і головними діячами так званої «СВУ» відкрився в оперному театрі Харкова 9 березня 1930 року. Долучення В. Д. Отамановського до групи головних обвинувачуваних по справі «СВУ» ще раз доводить його значущість у тодішньому українському академічному житті, адже організатори процесу, з метою скомпрометувати в очах трудящих український академічний загаль як антирадянський виставили контрреволюційними ватажками найяскравіших його представників.

Валентин Дмитрович Отамановський був засуджений до п'яти років позбав-

лення волі у виправно-трудових таборах з поразенням у правах терміном на два роки [32, 33, 34]. 11 серпня 1989 року Пленум Верховного Суду УРСР скасував судові рішення у справі «Спілки визволення України» і припинив її у зв'язку з відсутністю у діях засуджених складу злочину та реабілітував усіх членів так званого «СВУ». Проте Валентиніві Дмитровичу дожити до цього не судилося.

Щодо подальшої долі В.Д. Отамановського, то він (і це було характерно для того часу) після відбуття терміну покарання повторно був засуджений колегією ОДПУ 1 липня 1934 року на заслання до Татарської АРСР і звільнений тільки 26 серпня 1936 року [там само]. Про закінчення репресій стосовно нього свідчить також профспілковий квиток, що зберігся [18]. Часом вступу до профспілки зазначено 1936 рік. А, як відомо, в СРСР особи, обмежені в громадянських правах, не мали права членства у профспілках.

 станні роки свого життя Валентин Дмитрович провів у Харкові. До того із серпня 1949 р. він завідував кафедрою латинської мови та іноземних мов Саратовського медичного інституту. Однак гідних житлових умов у Саратові не мав. А в Харкові йому запропонували квартиру. 14 жовтня 1958 року він за конкурсом був обраний завідувачем кафедри латинської мови Харківського державного медичного інституту. 19 жовтня прибув із Саратова до Харкова і зупинився в готелі «Харків». 20 жовтня вже приступив до роботи. Незабаром отримав квартиру в новобудові на проспекті Леніна за дві тролейбусних зупинки від головного корпусу інституту. Туди разом з дружиною Марією Іванівною Григор'євою-Отамановською і перебрався.

На кафедрі з притаманними йому енергією і професіоналізмом підняв на якісно новий рівень наукову і навчально-методичну роботу. З ініціативи та під керівництвом професора В.Д. Отамановського молоді викладачі почали досліджувати наукові праці вчених-медиків.

На матеріалі вивчення граматичних і термінологічних особливостей латинської мови праць М.І. Пирогова він запланував дві кандидатські дисертації, які були виконані та захищені вже після смерті професора. Взагалі під його керівництвом всі викладачі кафедри працювали над кандидатськими дисертаціями. Валентин Дмитрович розпочав велику роботу щодо інтеграції курсу латинської мови з курсами клінічних кафедр, кафедр анатомії та фармакології. Сам професор остаточно замкнув коло своїх наукових інтересів на історії медицини. Підготував монографію «Аптечное дело на Украине в XIV – начале XIX вв.». Будучи активним членом Всесоюзного товариства з розповсюдження політичних і наукових знань (з 1963 р. – товариство «Знання»), він читав лекції з історії вітчизняної медицини. У травні 1963 року переобрався на ту ж посаду на новий п'ятирічний термін [35 – 37].

Проте 10 березня 1964 року в центрі Харкова, на вулиці неподалік від Харківського медінституту, на шляху до кафедри, Валентину Дмитровичу стало зле. Поруч розташовувалася клініка внутрішніх хвороб обласної клінічної лікарні, куди його негайно доправили. Але пацієнтові не зарадила навіть своєчасна допомога лікарів. Хворий незабаром помер від інфаркту міокарда. Поховали Валентина Дмитровича Отамановського на 2-му міському кладовищі. Офіційного некролога щодо його смерті ніде опубліковано не було, хоча керівництво ХМІ просило про це начальника головного аптечного управління МОЗ УРСР. Проте Валентиніві Дмитровичу не простили його антирадянського минулого, і, з точки зору начальства, на некролог він не заслуговував [35]. Його дружина незабаром повернулася до Казані, звідки була родом, і будь-яких родичів В.Д. Отамановського в Харкові не залишилось [там само].

У Харкові колеги по роботі знали В. Д. Отамановського як поважного професора «старої школи». Нам пощастило ще застати в живих деяких з них. Дотепер йде відгомін про його воістину енциклопедичну

ерудицію, яка просто вражала співробітників вченого і на все життя закарбувалася в їх пам'яті. До речі, подаючи документи на конкурс, Валентин Дмитрович вказав знання 14 сучасних західноєвропейських і західнослов'янських мов, не враховуючи давніх (латини, давньогрецької та давньоруської). Звичайно це викликало недовіру в керівництва вищу. Від нього зажадали підтвердження. І він надав відгуки про свою лінгвістичну підготовку від... академіків. Там зазначалося, що професор Отамановський «один из выдающихся знатоков» іноземних мов у СРСР [там само]. Його постійним супутником була газета французьких комуністів «Юманіте» — чи не єдина тоді опозиційна радянському керівництву преса, яку можна було вільно придбати в Радянському Союзі.

На сьогодні так і не знайдено рукопис монографії Валентина Дмитровича Отамановського «Аптечное дело на Украине в XIV — начале XIX вв.», яка на момент його смерті була вже завершена і доправлена до видавництва [там само].

Внесок В. Отамановського в харківську медичну освіту вагомий. Та не менше зробив Отамановський і для вітчизняної історичної науки, а саме — став одним із засновників сучасного краєзнавчого знання. Ми й сьогодні послугуємося спадщиною Отамановського, адже вона не втратила своєї актуальності. Історичні джерела переконливо доводять, що В.Д. Отамановський виступив в Україні першопрохідником в розробці багатьох теоретико-методологічних засад сучасного розуміння краєзнавства і застосував їх в своїх дослідженнях. Його праці (особливо «Краєзнавство на Поділлі» [38]) мали й досі мають величезне значення для організації краєзнавчих осередків у будь-якій місцевості.

Значущість діяльності Валентина Отамановського та його роль для української освіти й науки надзвичайна. І сьогодні постать вченого, науковця, революціонера та організатора науки привертає увагу дослідників — професіоналів, аматорів, простих громадян. Міська влада Вінниці

в ході декомунізації назвала на честь В. Д. Отамановського вулицю [39]. Яскравим підтвердженням визнання вченого є й вихід на екран 2016 року фільму «Вінницький літописець», відзнятого Леонідом Філоновим [40]. У ньому відображена уся багатогранна діяльність В. Отамановського. У фільмі продемонстровано, що саме в харківський період життя В. Д. Отамановський склався як реформатор освіти та науки, успішний керівник освітнього підрозділу вищого навчального закладу.

Наразі мета сучасного українства — не дати забути ім'я Валентина Отамановського у Харкові. Студентське самоврядування Харківського медичного університету виступило з ініціативою встановити меморіальну дошку харківському освітянину на будинку по проспекту Науки, 19, де він мешкав.

Література

1. Указ Президента України № 17/2016 «Про план заходів з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 — 1921 рр.» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/172016-19736>. — Дата звернення: 29.08.2017.
2. Про затвердження плану заходів з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 — 1921 рр. та вшанування пам'яті її учасників на період до 2021 року // Урядовий кур'єр. — 2016. — № 211.
3. Отамановський Валентин Дмитрович // Енциклопедія українознавства : У 10 т. / Наук. т-во ім. Т. Шевченка; [Голов. ред. В. Кубійович]. — Перевид. в Україні [репринт. відтворення вид. 1955–1984 рр.]. — Львів : НТШ, [1994]. — Т. 5. — С. 1905.
4. Отамановський Валентин // Українська загальна енциклопедія / За ред. І. Раковського. — Львів ; Станіслав ; Коломия : б. в., 1932–1934. — Т. 2. — С. 356.
5. Otamanovsky Walentin // Encyclopedia of Ukraine. — Toronto etc.: Univ. of Toronto press, 1985–1993. — Vol. III : L —

Pf / Ed. by D. H. Struk. — 1993. — 872 p. — P. 738.

6. *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. — К. : б. в., 2007. — 255 с.

7. *Кароєва Л.* Валентин Дмитрович Отамановський / Л. Кароєва // VIII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство і культура» : наук. доп. та повідомл. — Харків, 1997. — Ч. 1. — С. 157–158.

8. *Кароєва Л. Р.* Валентин Дмитрович Отамановський / Л. Р. Кароєва, Л. М. Шпильова // Подільська старовина : наук. зб. на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського ; відп. ред. В. А. Косаківський. — Вінниця, 1993. — С. 6–13.

9. *Кот С. І.* Честі свої не зрадив : (В. Д. Отамановський) / Сергій Кот // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). — К. ; Хмельницький, 1991. — С. 133–142.

10. *Савчук З. С.* В. Д. Отамановський (1893–1964) — вчений, педагог, організатор науки : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 : захищена 29.06.2006 / Савчук З. С. — К., 2006. — 201 арк.

11. *Турченко Ф. Г.* Утворення Української Центральної Ради : джерела та їх інтерпретації / Ф. Г. Турченко // Український історичний журнал. — № 2. — 2007. — С. 63–77.

12. *Філонов Л. В.* Значення праць В. Д. Отамановського для шкільного краєзнавства на Вінниччині / Л. Філонов // Тези доповідей і повідомлень вісімнадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конф., 3 лютого 1998 р. — Вінниця, 1998. — С. 102–103.

13. *Робак І. Ю.* «Білі плями» в біографії В. Д. Отамановського і перспективи архівних досліджень для їх усунення / І. Ю. Робак // Історичний архів. Наукові студії / Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили [та ін.]. — Миколаїв, 2011. — Вип. 6. — С. 145–149.

14. *Робак І. Ю.* Валентин Отамановський : молоді роки вченого / І. Ю. Робак // Вісник НТУ «ХПІ»: зб. наук. пр. —

Харків, 2011. — Вип. 64 : Історія науки і техніки. — С. 97–104.

15. *Робак І. Ю.* Валентин Отамановський: у вирі визвольних змагань / І. Ю. Робак // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Історія науки і техніки. — Харків, 2012. — № 42 (948). — С. 130–137.

16. *Робак І. Ю.* Валентин Отамановський в українській революції 1917–1921 рр. / І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко // Історичний архів. Наукові студії : зб. наук. праць / відп. ред.: Є. Г. Сінкевич та ін. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2017. — Вип. 18. — С. 38–45.

17. *Робак І. Ю.* Валентин Отамановський як борець за українську державність / І. Ю. Робак // Український консерватизм: історія, політика, ідеологія та перспективи пошуку : Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 15 — 16 квітня 2012 р. / КНЛУ. — К., 2012. — С. 31–36.

18. *Робак І. Ю.* Валентин Отамановський — революціонер, вчений, організатор науки / І. Ю. Робак, З. С. Савчук. — Х. : Колегіум, 2013. — 184 с.

19. *Млиновецький, Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917 — 1918 рр.: (Про що «історія мовчить») / Р. Млиновецький. — 2-е вид. перегл. і значно допов. — Б.м. : Чужина, 1973. — [Т. 2]. — 1973. — 670 с.

20. *Робак І. Ю.* Українська емігрантська історіографія ХХ ст. про В. Д. Отамановського / І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко // Історичний архів. Наукові студії : зб. наук. праць / ЧДУ ім. Петра Могили. — Миколаїв, 2013. — С. 32–40.

21. *Млиновецький, Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. : (про що «історія мовчить»). Т. 1 / Р. Млиновецький. — 2-е вид. переглянуте і значно доповн. — Торонто : Чужина : друком вид-ва «Гомін України», 1970. — 571 с.

22. *Турченко Ф. Г.* Микола Міхновський: Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. — К. : Генеза, 2006. — 318 с.

23. *Українська* Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. / Нац. АН України, Ін-т історії України, Центр. держ. архів вищих органів влади і упр.

України. — К. : Наук. думка, 1996. — (Пам'ятки історії України. Сер. V, Джерела новітньої історії). Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк та ін. ; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. — 1996. — 588 с.: іл. — (В опр.).

24. *Крути*: 29 січня 1918 р. / [упоряд. О. Бойко]. — К. : Вид-во Олени Теліги, 2007. — 95 с.: іл.

25. *Кот Сергій*. Валентин Отамановський / Сергій Кот // Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідж., кіносценарій / Іст.-культурол. т-во «Герої Крут»; упоряд.: Я. Гаврилюк. — К. : Просвіта, 2008. — 840 с.: іл. ;

26. *Отамановський В. Д.* Моє каяття / В. Д. Отамановський // Подільська старовина: наук. збірник на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського ; відп. ред. В. А. Косаківський. — Вінниця, 1993. — С. 20–29.

27. *Автобіографія ув'язненого Валентина Отамановського* / В. Д. Отамановський // Подільська старовина: наук. збірник на пошану вченого і краєзнавця В. Д. Отамановського ; відп. ред. В. А. Косаківський. — Вінниця, 1993. — С. 13–20.

28. *Злотополець Валентин*. Син України: іст. повість з часів укр. лицарства / Передмова видавництва «Укр. націоналіст». — [Б. м.: б. в., б. р.]. — 223 с.

29. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (ЦДАВО України), ф. Р-166, оп. 12, спр. 1524.

30. *Прокопчук В. С.* Творець Кабінету виучування Поділля / В. С. Прокопчук // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. Сер. Історичні науки. — 2003. — Т. 11. — С. 262–269.

31. *Отамановський В. Д.* До історії медицини та аптечної справи у Вінниці й Вінницькому повіті другої половини XVIII ст. / В. Д. Отамановський // Збірник пам'яті академіка Т. Г. Яновського ; за ред. акад. Д. Заболотного, О. Корчак-Чепурківського та І. Шмальгавзена. — К., 1930. — С. 322–334.

32. *Пристайко В. І.* Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. — К. : Інтел, 1995. — 448 с.

33. *Абраменко Л. М.* Київ : жертви репресій. Т. 1 / Л. М. Абраменко ; голов. ред. Л. Танюк. — К. : Логос, 1997. — 496 с.

34. *ГДА СБУ*. — Ф. 6. — Спр. 67098 фп. — Т. 149 (контрольно-наглядова справа. Отамановський Валентин Дмитриєвич). — 15 арк.

35. *Архів Харківського національного медичного університету «Харьковский Государственный Медицинский Институт Министерства Здравоохранения УССР (ХГМИ)*. Г. Харків. Отдел кадров. Дело № 28. Отамановський Валентин Дмитриєвич. Зав. Кафедрой латинського язика. Начато 20 октября 1958 г. Окончено 17 января 1972 г. На 47 листах».

36. *Вчені університету* / Харк. держ. мед. ун-т ; за ред. А. Я. Циганенка. — Харків, 2002. — 470 с.

37. *Історія Харківського державного медичного університету: 1805 — 2005 ; за ред. А. Я. Циганенка*. — Харків : [ВПЦ «Контраст»], 2005. — 742 с.

38. *Отамановський В. Д.* Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роль в краєзнавчій праці Кабінету виучування Поділля / В. Д. Отамановський. — Вінниця : [б. в.], 1926. — 13, XV с. — (Вінниц. філія Всенар. б-ки України при Всеукр. акад. наук, Каб. виучування Поділля ; вип. 8).

39. *Рішення Вінницької міської ради «Про перейменування площ, вулиць, провулків, проїздів, тупиків в місті Вінниці» №71 від 25 грудня 2015*. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.vinrada.gov.ua/upload/files/7sklikannya/14PozaSes/280.doc. — Дата звернення: 31.08.2017.

40. *Вінницький літописець*. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=z4psJcpSEXY>. — Дата звернення: 31.08.2017.

20.08.2017